

kindir. Ayrıca eser, diyalektik gerilimi nihayete erdirmek yerine trajik olanı üstlenmeyi tercih edilir bulmasıyla henüz “bitmemiş” tir.

Eserin vaatlerinin yanı sıra bu beklentilere gölge düşüren bazı kapatıcı risklere de değinilebilir: Örneğin eserde sözü edildiği gibi poetik imkânların daima açık ve geçişli bir katkı sunacağıının teminatı var mıdır? Şiirsellik anlayışının kimi zaman hamasi bir epik dile kapanması, mesela kültürel ve kimliksel özcülüğü kuranın da tahayyül olması eserde görülen imkânın tersine bir geçişsizliği imlemez mi? Toplumsal gerçeklikte, metaforların klişeleşmiş kullanımlara, sembollerin de kültür savaşını palazlayan üretilmiş ikiliklere dönüştürülmesi, sembol ve metaforla içkin olduğu düşünülen imkânlara dair beklentiye bir yönüyle boşa düşürmektedir. Öte yandan yazarın ve Ricoeurcü çizgiyi yansıtan metinselliğin kaynaştığı yerde risklere ve eleştiriye açık oluştan, anlatuların çarpıştırılmasından medet umulması, “karşılaşma”daki imkânların tansiyonlu tarafını zaten göze almaktadır.

İsmail Çelik’in *Endülüs’te Hanefilik* Adlı Eser Hakkındaki Değerlendirmelerine Cevaplar

---

Abdullah Acar

Necmettin Erbakan Üniversitesi
 abacar@erbakan.edu.tr
 orcid: 0000-0001-5792-4712

Kadim İslam medeniyetinde tenkit, bir şeyin üzerindeki, etrafındaki ya da içindeki hoş olmayan şeylerin giderilerek o şeyin değerinin artırılmasına yönelik niyetler için kullanılır ve tam da bu yönüyle tenkit, “eleştiri” veya “kritize etme” kelimesinden az da olsa farklılık arz eder. İsmail Çelik’in *Endülüs’te Hanefilik* isimli kitap hakkındaki değerlendirmeleri¹ ilk bakışta tenkit gibi anlaşılrsa da ilgili yazı okunduğunda bu yazının bir

---

¹ İsmail Çelik, “Abdullah Acar. *Endülüs’te Hanefilik*”, *Dîvân*, 2020, sy. 49, s. 113-118.

tenkit yazısında olması gereken şekil, üslup ve içerik gibi özellikleri taşımadığı görülür. Ayrıca çoğu yayında bulunabilecek bazı şekilsel hatalar mezkûr eserin içeriğine etki ediyor gibi gösterilmiş ve eserde yazarın kullanmadığı bazı ifadeler ona izafe edilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Bu hususlar cevabi bir yazının yayınlanmasının gerekçesini teşkil etmiştir. Ayrıca Çelik'in bahsettiği şekli kusurlarla muhtemel içerik hatalarının bulunabileceği eserin Önsöz'ünde (s. 14) zaten belirtilmiştir. Bu yazıda Çelik'in tenkitlerini yine onun yaptığı gibi "şekil ve içerik" gibi herhangi bir ayrıma tabi tutmaksızın sadece sayfa sırasını esas alınarak cevaplanacaktır.

Değerlendirmeler ve Cevaplar

Değerlendirme-1: Sayın Çelik, "...Nitekim Endülüs'le coğrafik olarak bir ilgisi olmayan Sicilya, muhtemelen kısa bir süreliğine de olsa, Hanefî mezhebinin yaygın olmasından dolayı eserde incelenir. Dolayısıyla eserin Endülüs'te Hanefîlik şeklinde isimlendirilmesi isabetli durmamaktadır..." (s. 113) demektedir.

Eserin iç kapak sayfasında "Endülüs'te Hanefîlik" başlığının altında parantez içerisinde *Hanefîliğin Batıdaki Serencâmı* da yazılarak, bu kitabın Hanefîliğin Endülüs'e girerken Batıdaki gidiş yolları ve uğradığı beldeler/ ülkeler hakkında da bilgi aktarmayı hedeflediği belirtilmiştir. Kitabın dış kapağındaki ismin kısa tutulması, kaynak ya da atıfta bulunurken kolaylık sağlaması amacıyla. Önsöz'de de "...Hanefî mezhebinin Mısır üzerinden Kuzey Afrika ve Endülüs'e girişini hazırlayan sebepler, Endülüs'te meşhur olan diğer mezhepler ve sebepleri ...hakkında bilgiler verilmeye gayret edilmiştir..." denilerek konunun sadece Endülüs'le sınırlı olmadığı, bir başka ifadeyle konunun sınırları belirtilmiştir. Yine s. 21'de "...bu çalışmada Hanefî mezhebinin *Mısır'ın ötesinde yer alan* ve önceleri "İfrîkiye" daha sonra "Mağrib" ya da "Bilad-ı mağrib" şeklinde isimlendirilen, ... Batı Avrupa'daki "Endülüs ve Sicilya" topraklarında Hanefî mezhebinin serencâmını incelemeyi hedefledik..." ibaresi, Çelik'in kitabın ismi hakkındaki tenkitlerinin isabetli ve tutarlı olmadığını gösterir.

Değerlendirme-2: Sayın Çelik "... Yazar, geç dönemlerdeki kaynaklarda Hanefîliğe yapılan atıflarla Endülüs'te erken dönemlerde de Hanefîliğin kabul gördüğünü ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak, **geç dönemlerde mezhep taassubunun azaldığı** ve İslam coğrafyasında amelî veya itikadî mezheplerin birbirleriyle etkileşim içerisinde oldukları dikkatten kaçmış gibidir. Zira hicri VI. asırdan sonra Malikilikle ilgili bir eserde Hanefîlere

atıfta bulunulması Hanefiliğin Endülüs'te mevcut olduğuna dair kesin bir delil teşkil etmez..." (s. 114) demektedir. Bu ifadedeki "geç dönemlerde mezhep taassubunun azaldığı" ifadesi tartışmaya açıktır. Çünkü mezhep taraftarları arasında ilk dört asırda taassup daha azken sonraki dönemlerde bu taassubun arttığı belirtilir.² Yine Çelik'in "Hanefilere atıfta bulunulması Hanefiliğin Endülüs'te mevcut olduğuna dair kesin bir delil teşkil etmez" şeklindeki kendi keskin yorumunu destekleyecek bir kaynak göstermemesi bu yorumun sübjektif oluşuna işaret sayılabilir.

Değerlendirme-3: Sayın Çelik *Nübahî*'nin eserinin 1980 yılında çoğaltıldığını, Acar'ın ise 1983 şeklinde yazdığını ve dipnotta da "Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980 yılında yapılan baskı da 5. baskı olarak yer alır" şeklinde yine yanlış bir iddia ve ısrarda bulunur. Hâlbuki aynı eser aynı yayınevi tarafından 5. baskı olarak 1983 yılında basılmış ve bu baskısından istifade edilmiştir. Bu sebeple Sayın Çelik'in bu tespiti de isabetli olmadığı gibi içeriğe tesir edecek bir durum hiç değildir.

Değerlendirme-4: Sayın Çelik, "...Huşenî'nin (ö. 361/971) Kuzey Afrika ve Endülüslü bazı âlimlere yer veren *Ahbâru'l-fukahâ ve'l-muhaddisîn* isimli önemli eserinden habersiz gibidir..." (s. 114) şeklindeki ifadesi yersizdir. Zira kitabın Giriş kısmında "...kararlarını ya da fetvalarını genellikle yazıya aktarmaları sebebiyle "kadı ve müftüler" üzerinden araştırmaya..." (s. 21) denilerek, konunun sadece *kadılar ve müftüler* üzerinden araştırılacağı belirtilmiştir. Bu sebeple de Huşenî'nin diğer iki eserinden istifade edilmiş (bkz. Kaynakça s. 198) ve Çelik'in belirttiği ve daha çok muhaddislerden bahseden eseri ise kullanılmamıştır. Çünkü her muhaddis fakih değildir. Dolayısıyla Endülüs hakkında telifleri bulunan bir müellifin konuyla doğrudan ilgili iki eserinden istifade edilip diğer eserinden atıfta bulunulmaması aslında araştırmacının "habersiz"liğini değil titizliğini ve konusunun çerçevesini iyi belirlediğini gösterir.

Değerlendirme-5: Sayın Çelik, "... William Granara'nın *Islamic Education and the Transmission of Knowledge in Muslim Sicily* isimli çalışması gibi bazı çağdaş çalışmalara da yer vermemiştir..." şeklinde (s. 114) tenkitte bulunmuştur. Hâlbuki adı geçen eser bizzat yazarına göre, daha ziyade *İslam Eğitim tarihi* ile bu *bilginin dönüşümünden* bahsettiği için kullanılmamıştır. Ayrıca bu eserde de "birincil kaynakların kıtlığından" bahsedilmesi ve konumuzla *kısmen* ilgili olması nedeniyle adı geçen esere de atıfta bulunulmamıştır.³ Öte yandan, bu eser zaten Ortaçağ'daki Sicilya ile

2M. Rahmi Telkenaroğlu, "İctihaddan Taklide Evrilmenin En Ağır Bedeli: Mezhep Taassubu", *Umde Dini Tetkikler Dergisi* 1(2018), 33-63.

3 <https://www.medievalists.net/2011/03/islamic-education-and-the-transmission-of-knowledge-in-muslim-sicily/>

ilgilidir. Sayın Çelik de en başta Endülüs kitabında Sicilya hakkında bilgi aktarılmasını eleştirirken (s. 113) burada Sicilya ile ilgili eserden istifade edilmemesini ya da bu eserin görülmemesini bir kusur sayması, kendi içerisinde bir tutarsızlıktır.

Değerlendirme-6: Sayın Çelik, "...yazar, Sahnûn (ö. 240/854) tarafından kaleme alınan *el-Müdevennetü'l-kübrâ*'yı İmam Malik'e nispet eder (s. 153, 200)" (s. 114) demektedir. Hâlbuki <https://waqfeya.net/book.php?bid=9216> linkinde kayıtlı 16 ciltlik eserin künyesinde aynen "*Rivayet-i Sahnûn*" yazması hasebiyle dipnot ve Kaynakça'da aynı ifade kullanılarak etik kurallarına uyulması hedeflenmiştir.

Değerlendirme-7: Sayın Çelik, "...yazar, Kuzey Afrika hakkında daha çok tarihî bilgiler sunar ve Kuzey Afrika ile Endülüs'te kadılık görevinde bulunanlara yer verir. Yazar henüz fıkhi mezhepler oluşmadığı için Endülüs'te sahabe ve tâbiun fetvalarının taklit edildiğini söylese de (s. 55) bu iddia tartışmaya açıktır..." şeklinde tenkitte (s. 115) bulunur.

Hâlbuki "...Endülüs'te ...hangi müctehid ya da müctehidlerin fetvaları ile amel ettikleri hususu hakkında kaynaklarda bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat henüz kurumsallaşmış, usulü yerleşmiş bir mezhepten bahsetmek de mümkün olmadığından, sahabe ve tabiûn'dan müctehid olanların fetvaları ile amel etmiş olma ihtimali yüksek görünmektedir..." (s. 55) denilerek "bilgiye rastlanmadığından", "mezhepten bahsetmekten mümkün olmadığından" ve "yüksek ihtimal" gibi *ihitiyatlı* ibarelerle konudan bahsedilmiş ve ilmî bir yaklaşımda bulunulmuştur. Sayın Çelik'in ifadesiyle bu "tartışmaya açık bir iddia" dahi değildir, sadece ihtimaldir

Değerlendirme-8: Çelik, "Yazar, fethedilen yerlerde mücahitlerin hadisleri yaymak istediklerini ve sonraları ortaya çıkan meselelere çözüm aramak için Doğuya seyahatler düzenlenip oradan fıkhi çözüm metotları ve içtihat örnekleri getirildiğini iddia eder" (s. 116) şeklinde değerlendirme yapar. Hâlbuki, 76. sayfadaki "1.3.2. Çok Mezhepli Dönemde Fıkıh" başlığında devam eden cümle, "...fıkıh ve hukuk faaliyetleri canlı idi. Ravi-riyayet kelimesinin kök manasındaki "sulama" manası dikkate alındığında mücahidler bir yandan Hz. Peygamber'in hadisleriyle yeni fethedilen bu coğrafyayı da sulamak/tanıştırmak istiyorlar..." şeklinde kurgulanarak, Çelik'in belirttiği "hadisleri yaymak istedikleri"ne dair doğrudan iddialı bir cümle kurulmamış, aksine İslâm'ın görünür hâlini yansıtan sahâbe ve tâbiûnun bu yeni coğrafyayı İslâm'ın ruhuyla sulamak istediklerine dair felsefi bir yaklaşımla konu zenginleştirilmiştir. Çelik ise buradaki nüansı gözden kaçırmıştır.

Değerlendirme-9: Sayın Çelik "İkinci Bölümde yazar, Hanefiliğin Bilâd-ı Mağrib'e yayılma sebepleri üzerinde dururken Sicilya'yı da bu bölgeye

dâhil etmiştir. Bu bölümde çoğunlukla Hanefiliğin genel olarak yayılışı ve Kuzey Afrika'da kendine yer edinmesi meseleleri işlenmiştir.” demektedir (s. 116). Hâlbuki kitapta “... Hanefiliğin bilâd-ı Mağrib'e (Kuzeybatı Afrika, Sicilya ve Endülüs) ulaşma yolları ve gerekçeleri hakkında özetle şunlar zikredilebilir...” (s. 134) ifadesiyle “bilâd-ı mağrib”ten neyin ve hangi bölgelerin kastedildiği belirtilmiştir. Yukarıdaki 1. değerlendirmede de aynı konu cevaplandırılmıştı. Sayın Çelik'in bu ayrıntıları gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır.

Değerlendirme-10: Sayın Çelik “...Yazar, Abdullah b. Ferrûh'un (ö. 176/792) Hanefiliği Endülüs'e getiren kişi olduğunu belirtir ve onun, Ebu Yusuf'un Kitâbü'l-Harâc'ının bir nüshasını veya içeriğini Endülüs'e getirdiğini iddia eder (ss. 161-62). Ancak bu iddia delillerle desteklenmez. Ayrıca Abdullah b. Ferrûh'un Ebu Yusuf ile görüştüğü veya ondan eserine dair bir icazet aldığı da bilinmemektedir ...” denildiğini iddia etmektedir (s. 116).

Hâlbuki, zikredilen sayfada bir değerlendirme ve mukayese yapılarak, şart edatlı ifadelerle “...Ebû Yûsuf ... Kitabı'l-Harac'ı 782 de yazdığı **dikkate alınrsa** İbn Ferrûh'un bu kitabın varlığından haberdar olması **muhtemeldir** ve bu kitabın bir nüshasını ya da içeriğini Endülüs bölgesine nakletmiştir. Buna mukabil henüz İmam Muhammed Ebû Hanîfe'nin görüşlerini toplayarak kitap haline getirme işlemine daha başlamamış ya da yeni başladığından, el-Asl'ı görmemiş, dolayısıyla Endülüs'e sadece kendisinin not aldığı ve on bin meseleyi içeren kitapçığını **nakletmiş olabileceği** kanaatindeyiz...” denilerek, kesin iddialardan ziyade ihtimaller üzerinde durulmuş ve etik ilkelere aykırı olmamasına dikkat edilmiştir. Özellikle kitabın hiçbir yerinde Abdullah b. Ferruh'un Ebu Yusuf'tan icazet aldığına dair küçük bir karine dahi zikredilmemiş olmasına rağmen Çelik'in böyle bir değerlendirmede bulunması enteresandır. Dolayısıyla ihtimal ve kanaat cümlelerinin delillendirilmesine de gerek olmayacağı araştırmacılar nezdinde bilinen bir durumdur.

Değerlendirme-11: Sayın Çelik, “... yazar, Kayrevân'a gidip orada ilim tahsil ettikten sonra ülkelerine dönerek ilmi yayan kişilere Yahya b. Ömer Endelüsü'yi (ö. 289/901) örnek verir (s. 52). Bu bilgi kısmen doğruysa da Yahya b. Ömer Endülüs'te doğmuş ancak oraya dönmeyip Kayrevân'a yerleşmiş ve Endülüs'ten Kayrevân'a kendisinden ilim talep etmek için gelenler olmuştur...” (s.116) şeklinde bir değerlendirmede bulunur.

Çelik'in zayıf bir vurguyla belirttiği ve s. 48'deki “1.3. Fıkhın Batıya Geçiş Şehri: Kayrevan” başlığında da açıklandığı üzere Kayrevan şehri, Müslümanların hem orta Avrupa'ya hem de Endülüs'ün yer aldığı batı Avrupa'ya geçiş noktası durumunda stratejik bir şehirdir. Bu sebeple Orta ve batı Avrupa şehirlerinden gelen sayısız öğrenci burada ilim tahsil ettikten sonra

ya bizzat kendisi ülkesine döner ya da öğrencileri geldikleri ülkelere dönerek hocalarının görüşlerini oralara yayarlardı. Dolayısıyla Çelik'in zoraki "kısmen doğruysa da" diyerek itiraf etmek zorunda kaldığı bu bilgi aslında kitabın bütününe etkileyecek bir bilgi eksikliği değildir.

Değerlendirme-12: Çelik, "... Abdullah b. Ferrûh, Endülüs'te doğduktan sonra Doğuya yolculuk yapmış, dönüşünde ise Endülüs'e gitmeyip Kayrevân'a yerleşmiştir. Dolayısıyla, onun Endülüs'e kitaplar veya Hanefiliği getirdiğini söylemek zordur. Ayrıca Abdullah'ın mutlak olarak Hanefi olduğunu veya Hanefi fıkhına tâbi olduğunu belirten ifadeler kaynaklarda rastlanmaz. Aksine Ebû Bekir Mâlikî, onun Maliki fıkhını benimsediğini, ancak kendisinin doğru olduğunu düşündüğü meselelerde zaman zaman Irak ehlinin görüşlerine (ehl-i rey) meylettığını söylemiştir. Abdullah b. Ferrûh'un, Ebu Hanife ve diğer bazı Hanefilerden ders alması ve ehl-i rey'in bazı görüşlerini benimsemesi onu Hanefi yapmaz. Ayrıca ders aldığı veya verdiği isimler arasında Ebu Yusuף ve Şeybani gibi Hanefi mezhebinin önde gelen isimleri de yer almaz..." (s. 116) şeklinde yorumlar yapmıştır.

Kitabın farklı yerlerinde de belirtildiği üzere Abdullah b. Ferruh, iki defa Batıdan Doğuya seyahatlerde bulunmuştur. Bu seyahatlerin ilkinde İmam-ı A'zam'ın evinde uzun süre kalacak kadar onunla beraber zaman geçirmiş ve Ebû Hanîfe ile yakın ve samimi çalışmıştır. O, bu ilmî seyahatlerin ilkinin sonunda Kayrevan'a dönmüş, ancak o zamanlarda Kayrevan şehri bir "bölge şehri-başkenti" olduğu için yani Sicilya ve Endülüs bölgelerinin hukuk işleri bu şehirden halledildiğinden, fiziki olarak Endülüs'te bulunmasa da kendisi aslen orada dünyaya geldiğinden o bölge ile daha fazla ilgilenmiş ve Endülüs'ten gelen pek çok öğrenciye hocalık yapmıştır. Bu sebeple İbn Ferruh, bedenlen Endülüs'te olmasa da ictihad ve istinbatlarıyla ve kitapta da bahsedildiği üzere yetiştirdiği öğrenci silsilesiyle Endülüs bölgesinde etkili olmuştur. Çelik'in mantığıyla hareket edilecek olursa Ebu Hanife Máverâünnehir bölgesine bilfiil gitmediği ve orada yaşamadığı için bu coğrafya Hanefî sayılmamalıdır. Bu kanaat ne kadar abes ise İbn Ferruh da Ebu Hanife'ye talebelik yaptıktan sonra Endülüs'e dönmemesi sebebiyle bu bölge de Hanefî değildir çıkarımı o kadar abes olur.

Abdullah b. Ferruh'un Hanefî mezhebine müntesip olduğunu Çelik'in ifadesiyle "mutlak" olarak söyleyen yoktur. Zaten o dönemde çoklu mezhebin bulunması tabii olduğundan İbn Ferruh da her iki fıkıh imamından etkilenmiş olabilir. İbn Ferruh'un Ebû Hanîfe'nin huzurunda İmam Züfer ile müzakerelerde bulunması, onun İmam Muhammed ile de görüşmüş olabileceği kanaatini kuvvetlendirmektedir. İbn Ferruh'un Kayrevan bölgesinde bulunması ve siyasi sebeplerle de bu bölgenin Irak bölgesine muhalif olması gibi sebepler mezhebini tespiti zorlaştırsa da onun Irak'tan

dönerken on bine yakın meseleyi yazıp dönmesi Irak-ehl-i rey ekolüne verdiği önemi gösterir. Ayrıca Çelik'in "...yap+maz, yer al+maz" gibi çok keskin hüküm bildiren ifadelerinin hangi delile dayandığını da belirtmesi akademik üslup için gerekli ve beklenen bir yaklaşımdır.

Değerlendirme-13: Çelik, "... Yazar, bazı fıkhî tercihlerinden dolayı olsa gerek, Abdullah b. Ferrûh'un Hanefî olduğunda ısrar etmiş ve Endülüs'ten ayrıldıktan sonra oraya dönmemesine rağmen, onun Endülüs'te Hanefîliğin yayılmasını sağlayan isim olduğunu söylemiştir..." (s. 116) demektedir.

Hâlbuki çoğu ilmî tez ya da araştırma, bir hipotezle başlar. Araştırmacı, öncelikle bu hipotezini oluşturur ve ona göre deliller bulmaya gayret eder. Bu kitapta da "Avrupa'ya öncelikle Evzaî mezhebi Sicilya üzerinden girmiş daha sonra ise Endülüs'e ulaşmış, ardından da Sevrî mezhepleriyle birlikte Malikî mezhebi, ilerleyen zamanlarda Şia mezhebi hatta miladî 1000'li yıllara kadar da Şafî mezhebi girecek ve yaşayacak, buna mukabil Hanefî mezhebinin bu bölgeye hiç girmemesi mümkün mü?" hipotezinden hareket etmiştir. Dolayısıyla araştırmada öncelikle bu bölgeye de Hanefî mezhebinin ulaşmış olması gerektiği, fakat bu bölgede Hanefî mezhebinin adının diğerleri kadar anılmamasının siyasi, sosyal gerekçeleri ile delilleri gibi konular, kitabın ikinci bölümünün ortalarına doğru sıralanarak Batıda Hanefî mezhebinin kökeninin başlangıç tarihine dair bir muhtemel sonuçta ulaşılmaya gayret edilmiştir.

Emevî devletinin Abbasiler tarafından yıkılması sonucu Şam bölgesinden kaçarak Endülüs'teki birliği sağlayan Abdurrahman b. Muaviye'nin Abbasilere olan muhalefeti her alanda devam ettiği gibi mezhep tercihi konusunda da kendini göstermiştir. Abbasilerin Ebû Yusuf aracılığı ile Hanefî mezhebini taklit etmelerine mukabil Abdurrahman b. Muaviye Mâlikî mezhebini devlet işlerinde esas kabul etmiştir. Dolayısıyla Hanefî mezhebi ile birlikte Mâlikî mezhebinin ictheadlarına da hâkim olan İbn Ferruh'un talebesi ve 815 tarihinde vefat eden İbn Sellâm'ın tefsirine yapılan en erken atf 972 tarihlidir. Endülüs bölgesinde sırf siyasi sebeplerle Hanefî mezhebi hem devlet nezdinde itibar görmemiş hem de 1492 sonrasında müslümanlara yapılan her türlü işkencelerden sadece insanların bedenleri değil kitapların da nasibini aldığı hesaba katılırsa Endülüs'le alakalı tarihî kaynak ve vesika bulmanın zorluğu tasavvur edilebilir. Dolayısıyla Endülüs hakkında kesin yargılardan kaçınılmış akademik bir üslup kullanılarak daima ihtimaller üzerinde durulmuştur.

Çelik'in "Endülüs'te Hanefîliğin yayılmasını sağlayan isim olduğunu söylemiştir..." diyerek yazara haksız şekilde atfettiği hüküm cümlesi, aslında doğrudan yazara ait olmayıp kitabın s. 158 dp. 84'te zikredildiği üzere Halid Ebû Hind'in görüşüdür. Bu sebeple Çelik'in bu tespiti de isabetli değildir.

Değerlendirme-14: Sayın Çelik, yazısının 116. sayfasında uzunca bir değerlendirme yapıp herhangi bir karine ya da ön cümle zikretmeksizin doğrudan ve rahatça kendi görüşünü “kanaatimizce...” diyerek cesurca paylaşır.

Endülüs'te Malikiliğin resmi devlet mezhebi olmasını nakleden Makdisi'nin bu olayın yaşandığı tarihten 210 sene sonra aktarması ve bu olayın zihinlerde varlığını sürdürmesi Endülüs bölgesinde Hanefilik diye bir mezhebin en azından tanındığına işaret saymaktan başka nasıl yorumlanabileceğini Çelik'in eleştirmesinin yanında bir de açıklaması beklenirdi. Makdisi'nin, Hanefiliği Endülüs'e getirenleri zikredememesi tamamen bölgedeki siyasi ve sosyal hava ile ilgilidir. Kitabın 191. sayfasında “Bu durum bölgedeki Mâlikî siyasetinin etkisinden de kaynaklanmış olabilir. Birçok Endülüslü tabakât yazarı, âlim, âbid, âdil, fâzıl ne kadar meşhur ve toplumu etkileyen kişi varsa hepsini adeta Mâlikîler arasında zikrederek farkında olmadan Hanefî mezhebi için bir karartma/gölgeleme yapmışlardır denilebilir. Çünkü muhaddisler, fakihler ve kadılardan bahsedilirken kişi ile ilgili ayrıntılar kısmına gelince “İraklılara meyilli idi”, “kıyas ehli idi” vb. ifadeler ya onların bolca kıyas da yapan Mâlikî olabileceğine ya da Hanefî mezhebine müntesip olabileceklerine işaretler kanaatindedir...” cümleleriyle bu bölgedeki durum müzakereye açık ve ilmî ifadelerle özetlenmesine rağmen Çelik'in, kitabın yazarını da bırakıp neredeyse Makdisi'nin Endülüs'te Hanefilere ait isim zikretmemesini dahi sorgulamayı ima etmesi ilmî cesaretine alamet sayılabilir.

Değerlendirme-15: Sayın Çelik, “...Yazar, yukarıdaki söze dayanarak Malikiliğin 1000'li yıllarda resmî mezhep haline gelmeye başladığını iddia etse de bu tamamen isabetsiz bir çıkarımdır. Maliki mezhebi, daha erken dönemlerde farklı sebeplerden dolayı resmî mezhep haline gelmiştir...” (s. 116) demektedir. Ancak kitabın 103. sayfasındaki **1.4.2.4. İsmail b. Beşir** başlığının altında “... Bu dönemde çok mezhepli olan Endülüs'te I. Hişâm (ö. 796) döneminden itibaren Mâlikilik Endülüs'ün resmî mezhebi haline geldi...” denilirken Çelik'in hemen yukarıda “...Yazar...Malikiliğin 1000'li yıllarda resmi mezhep haline gelmeye başladığını iddia etse de” ve “isabetsiz” şeklindeki orantısız tenkidini anlamak oldukça güçtür. Bu sebeple bu tenkit de isabetli gözükmemektedir.

Değerlendirme-16: Sayın Çelik, “...Yazar, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) Bidâyetü'l-müctehid isimli eserinde, Hanefiliğin önde gelen isimlerine yapılan atıfları da, Hanefi mezhebinin Endülüs'te kendisine yer edinmesine delil olarak göstermiştir (s. 177). Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, İbn Rüşd'ün eserinde bütün mezheplerin görüşlerine yer verdiği; bir başka deyişle, Hanefi âlimlerin görüşlerinin bu eserde yer almasının,

mezhebin Endülüs'te kendisine yer edinmesine bağlanamayacağıdır..." şeklinde (s. 116) bir tenkit yapar ve kendi yorumunu aktarır.

Hafîd İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid* isimli eserinde farklı mezheplere ait görüşler nakletmesi iki açıdan önemlidir: 1- İbn Rüşd'ün yaşadığı zamana kadar mezheplere dair "doğru" bilgilerin yaşamaya devam etmesine işaretler. 2- Bu görüşlerin değer bulduğudur. Zaten kitapta bu nakilden sonraki değerlendirme de de "... Bütün bu bilgiler, Endülüs coğrafyasında her ne kadar resmi mezhep olarak kabul edilmese de Hanefî mezhebi ve diğer mezhepler fahri olarak müftülerin kadıların, görüşlerinden istifade etmeye devam ettikleri, medreselerde mukayeseli olarak okutulmaya devam edilen mezhepler arasında halen varlığını korumaya devam ettiğine işaret etmektedir..." denilerek, " kabul edilmese de" şeklinde şart edatıyla, "fahri olarak" gibi ihtiyatlı ifadelerle ve "...işaret etmektedir" gibi yumuşak bir üslupla konu değerlendirilmiştir (s. 192). Dolayısıyla İbn Rüşd'ün eserinde Hanefî mezhebine ait bilgilerin bulunması kesinlikle bu mezhebin burada hüküm sürdüğü konusunda mutlak delil sayılmamış, bir *ihtimal*-den bahsedilmiştir. Nitekim bir çalışmanın uygun yerlerinde araştırmacının yorumlar yapması akademik bir görevdir.

Değerlendirme-17: Sayın Çelik derginin 118. sayfasında ve değerlendirmelerinin sonunda , "...Yazarın kullandığı bazı ifadelerin, başka kaynaklardaki ifadelerle oldukça benzeştiği görülür. Esed b. Furât'ın ele alındığı yerde bazı paragraflardaki ifadeler, Kallek'e ait "Esed b. Furât" başlıklı *DİA* maddesindeki ifadelerle oldukça benzerdir (s. 81-82). Devam eden sayfalarda Sahnûn'un ele alındığı yerde de birçok ifade Ali Hakan Çavuşoğlu tarafından yazılan *DİA* "Sahnûn" maddesiyle benzer (ss. 85-87). Eserde yer alan ifadeler ve Çavuşoğlu'nun yazdığı madde karşılaştırıldığında, farklılık ifade eden yerlerde yazar, bazen kelimeleri değiştirmiş bazen de başka kaynaklardan dipnotlar vermiştir. Yazar, Sahnûn başlığında Çavuşoğlu'na yalnızca başlık sonunda atıfta bulunmakla yetinir..." diyerek okuyucuların zihninde mezkûr eserde "intihal olabileceği" düşüncesinin oluşmasına sebep olabilecek ifadelerle yer vermiştir.

Hâlbuki Endülüs'le ilgili Türkçe kaynak kıtlığı sebebiyle bu araştırmada yoğunluklu olarak Arapça kaynaklara başvurulmuş, az da olsa Türkçe kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bahsedilen *DİA* madde yazarlarının görüşlerinden de istifade edilmesi akademik ve etik bir sorumluluktur. Fakat Türkiye'de İlahiyat Araştırmalarında kahir ekseriyetle takip edilen **isnad sistemi** sayfasının <https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/akademik-yazim/20-atif-ve-alinti-yapmak/> linkinde de "**Alıntı/İktibas:** Eğer müracaat edilen kaynaktan ilgili kısım aynen, noktası ve virgülüne dokunulmadan, olduğu gibi alınıyorsa alıntılanan kısım "çift tırnak içinde

verilir” ve sonuna dipnot numarası verilerek kaynağı belirtilir...” şeklinde bir kural kabul edildiğinden bahsedilen bu iki yazarın madde yazılarından da alıntı yapılmış ve doğru şekilde dipnot yazımı gerçekleştirilmiştir. Özetle, alıntılar aynen olmadığı için sadece paragraf sonuna dipnot verilmekle yetinilmiştir. Dolayısıyla bahsedilen madde yazarlarının isimlerinin hiç zikredilmemesi durumu söz konusu olsaydı bu bir intihal sayılabilirdi.

Değerlendirme-18: Sayın Çelik, altı sayfalık değerlendirmesinin en sonunda “... Bununla birlikte yazarın Endülüs’te Hanefiliğin izini sürmeye çalışması önemli bir husustur. Türkiye’de bu alanda yapılan ilk çalışma olması da eseri ayrıca önemli kılar.” diyerek cümlesini tamamlamıştır. Çelik, altı sayfalık değerlendirmesinde eser ve yazar hakkında ifade edebildiği tek olumlu kanaat bu satırlardan ibarettir. Nihayet kendisinin de dediği gibi bu eser “Hanefiliğin Batıdaki Serencâmı”nı takip etmektedir. Kaynak temini ve Endülüs hakkındaki algı problemi gibi pek çok iç ve dış kaynaklı engel ve zor şartlara rağmen böyle mütevazı bir eserin bazı yazım hatalarıyla dahi olsa yayına hazır hâle getirilebilmiş olması önemlidir ve eserdeki diğer bazı kusurlar sadece bu noktadan hareketle dahi tolere edilebilir.

Sonuç olarak Sayın Çelik’in yaklaşık 200 sayfadan oluşan eser hakkındaki değerlendirmelerine 19 maddeyle ve bir derginin sınırlı hacmi şartlarıncı cevap verilmeye çalışılmıştır. Çelik’in tespit ettiği hataların büyük çoğunluğunun harf, kelime, uzatma işareti, nispet harfinin yazımı, isimlerin kısaltılması vb. hatalardan oluştuğu, ayrıca dipnot/şekil hatalarından Cûdî’ye hataen farklı bir eserin daha nispet edilmesi durumu sonraki baskılarda dikkate alınacak bir durumdur. Bununla birlikte yazarın nakil yaptığı cümleler üzerinden yani yazarın kullanmadığı ifadeler ona izafe edilerek ya da satır aralarındaki niyeti bazen yanlış okunarak yapılan tenkitler tartışmaya açıktır. Zira yapılan bir tenkit, bir başkası tarafından ikinci bir tenkide muhtaç olacak şekilde kaleme alınmamalıdır. Bu noktada tenkit edilen eserin araştırılma şartları da dikkate alınmalıdır. Çünkü kaynak eserin çok az bulunduğu Endülüs’le ilgili araştırmalara dair değerlendirmelerde müsamaha mekanizması daha çok işletilmeli ve sadece kitabın şekil ve içerik şartları değil diğer olağanüstü şartlar da yorumlara eklenmelidir.